

ՍՏԵԼԼԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

«Գեղարդ» գիտավերլուծական հիմնադրամ,
 էլ. փոստ՝ stella118228v@gmail.com

**ՍՈՒՄԳԱՅԻԹ 1988. ԱՆՊԱՏԻԺ ՄՆԱՑԱԾ
 ՈՃՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ**

1988 թվականի փետրվարին Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում հայ բնակչության նկատմամբ տեղի ունեցան զանգվածային բռնություններ, որոնք պատմության մեջ մտան որպես Սումգայիթի ջարդեր: Դրանք ուղեկցվեցին սպանություններով, բռնաբարություններով, խոշտանգումներով և հայերի բնակարանների թալանով: ԽՍՀՄ իշխանությունները դեպքերը որակեցին որպես «խուլիգանական արարքներ»՝ առանց քաղաքական գնահատականի: Դա հանգեցրեց ջարդերի Կիրովաբադում և Բաքվում ևս և դարձավ նախատիպ հայերի նկատմամբ ադրբեջանցիների կողմից հետագայում իրականացված բռնությունների համար, ներառյալ՝ 2016, 2020, 2022 և 2023 թվականների ռազմական գործողությունները:

Հետաքննությունների արդյունքում պատասխանատվության ենթարկվեց ընդամենը 94 մարդ, իսկ կազմակերպիչները՝ Ադրբեջանի ղեկավարության ներկայացուցիչները, մնացին անպատիժ: 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ի՝ ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի դրույթների համադրությամբ՝ Սումգայիթի դեպքերը համապատասխանում են ցեղասպանության հանցակազմի տարրերին:

Բանալի բառեր՝ «Վերակառուցման» քաղաքականություն, Արցախյան ազատագրական շարժում, Ղափանի իրադարձություններ, Սումգայիթ, սումգայիթյան ոճրագործություն:

Ներածություն

1985 թվականին ԽՍՀՄ-ում հռչակված «վերակառուցման» քաղաքականությունը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Արցախյան հարցի արժարժման և արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի համար: Արցախահայության շրջանում սկսեց բարձրաձայնվել պատմական այս տարածքը (Արցախը) Հայաստանին վերամիավորելու գաղափարը: Դեռևս 1987 թվականի նոյեմբերին Մոսկվա ուղարկվեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու պահանջագիր գրեթե բոլոր չափահաս արցախցիների ստորագրությամբ: 1988 թվականի հունվարի 5-ին ԽՍՀՄ մայրաքաղաք մեկնեց արցախցիների պատվիրակությունը՝ երկրի ղեկավարությանն իր պահանջները ներկայացնելու համար: Այդ պահանջների գլխավոր բովանդակությունն էր վերացնել պատմական անարդարությունը և ԼՂԻՄ-ը միացնել Հայաստանին: Շուտով Արցախյան շարժումը համաժողովրդական բնույթ ստացավ:

1988 թվականի փետրվարին տեղի ունեցան Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (այն կազմավորվել էր դեռևս 1923 թվականի հուլիսի 7-ին) ժողովրդական պատգամավորների շրջանային և Ստեփանակերտի քաղաքային խորհուրդների նստաշրջաններ՝ պահանջելով հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան՝ Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու օրակարգով: 1988 թվականի փետրվարի 20-ին հրավիրվեց ԼՂԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը, որին 150 պատգամավորներից մասնակցել են 111-ը: Նստաշրջանն ընդունեց պատմական որոշում, որով հիմք դրվեց Արցախյան շարժման նոր փուլին: Որոշման մեջ ասված էր. «Ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին՝ խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խոր ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղծերին և ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը»:

Արցախահայության սահմանադրական այս պահանջներին Ադրբեջանում ԽՍՀՄ-ի կենտրոնական իշխանությունների հետ

¹ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994, էջ 278-279:

համախորհուրդ հակադրեցին բիրտ ուժի և բռնության քաղաքականությունը¹:

Դեռևս 1988 թվականի փետրվարին, երբ Ստեփանակերտում անցկացվեց առաջին հանրահավաքը, Ադրբեյջանի Կոմկուսի կենտկոմի բաժնի վարիչ Ասադովը հայտարարեց, թե «հարյուր հազար ադրբեյջանցիներ պատրաստ են ցանկացած պահի ներխուժել Ղարաբաղ և սկսել կոտորած»²:

1988 թվականի փետրվարի 27–29–ն ընկած ժամանակահատվածում Բաքվից 26 կմ հեռավորության վրա գտնվող, մոտ 250.000 բնակչություն ունեցող Սումգայիթ քաղաքում, որտեղ ապրում էին շուրջ 18.000 հայեր, տեղի ունեցան հայ բնակչության զանգվածային ջարդեր, կոտորածներ³: Սակայն մինչ օրս վերջնականապես բացահայտված չէ, թե ադրբեյջանական կողմից ովքե՞ր են ծրագրել և կազմակերպել հայերի սպանող, ինչո՞ւ չկանխվեց ջարդը, և ինչո՞ւ ԽՍՀՄ ղեկավարությունն⁴ ու իրավապահ մարմինները չկանխեցին, պատշաճ կերպով չդատապարտեցին հանցագործությունն ու դրան համապատասխան քաղաքական և իրավական գնահատական չտվեցին⁵:

Հայերի ջարդի վերաբերյալ առկա են⁶ ականատեսների բազմաթիվ վկայություններ, միջազգային կառույցների զեկուցումներ, պաշտոնական փաստաթղթեր, դատական գործերի նյութեր և դատավճիռներ:

Ջարդերից առաջ և դրանց ողջ ընթացքում Սումգայիթում տարածվել են կեղծ լուրեր Հայկական ԽՍՀ Կապան քաղաքում և Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեյջանցիների նկատմամբ ազգային հիմքով իրականացվող հետապնդումների և դաժանությունների վերաբերյալ:

1990–ական թվականներին ադրբեյջանական հասարակական գիտակցության մեջ մասսայականություն էր վայելում, այսպես կոչված, «բունիաթովյան վարկածը»⁷, որը սումգայիթյան ջարդերի պա-

¹ Բալայան Վ., Շուշի, Երևան, 2017, էջ 473:

² Կոմունիստ 13 սեպտեմբերի, 1989 թ.:

³ Հայտնի է նաև Սումգայիթի ցեղասպանություն անունով:

⁴ web.archive.org/web/20160305190707/http://sumgait.info/sumgait/politburo-meeting-29-february-1988.htm

⁵ Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев, Ереван, 1989, с. 3.

⁶ www.youtube.com/watch?v=6l6YHWCxoNE

⁷ Հակոբյան Ա., «Ղափանի դեպքերի» առասպելը նախասումգայիթյան, սումգայիթյան և հետսումգայիթյան զարգացումներում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2024, թիվ 2, էջ 63-95:

տասխանատուներ էր համարում հայ ազգայնականներին, որոնք իբր այդ ամենը կազմակերպել էին ադրբեջանցիներին անվանարկելու նպատակով: Այս նույն թեզն առաջ է քաշում նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, ԳԱ Պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն Մ. Իսմայիլովը: Վերջինս իր գրքում նշում է. «...Սումգայիթյան իրադարձությունների կազմակերպումը հայ ծայրահեղականների ձեռքի գործն է՝ ադրբեջանցի ժողովրդին սևացնելու և ԼՂԻՄ-ի անջատվելը դյուրացնելու համար...»¹:

Վերջին շրջանում «բռնիաթույնի վարկածը» դիտարկվում է որպես «դավադրության տեսության ակնառու օրինակ»²:

Արդեն 1990 թվականին հայտնվեց ադրբեջանական մեկ այլ թեզ, որի հիմքը Դավուդ Իմանովի «Սումգայիթի արձագանքը» ֆիլմն էր, որտեղ ջարդերի կազմակերպման մեջ մեղադրվում էին հայերը, ռուսներն ու ամերիկացիները, որոնք այդ եղանակով իբր «փորձում էին կործանել Խորհրդային Միությունը»:

Սումգայիթյան ջարդերի առնչությամբ հիմնականում սկսել են շրջանառվել, այսպես կոչված, «Ղափանի դեպքերը», որի հեղինակներն են Ա. Յունուսովն ու Հարավային Կովկասի հակամարտությունների գծով վերլուծաբան, անգլիացի Թոմաս դե Վաալը: Վերջինս իր «Սև այգի. Հայաստանն ու Ադրբեջանը խաղաղության և պատերազմի միջով» աշխատության մեջ³ գրում է, որ «հայերի բռնարարքների» հետևանքով Ղափանի շրջանից «ծեծված ադրբեջանցիները» գնում էին Բաքու, այնտեղից ուղղվում դեպի Սումգայիթ, իսկ Յունուսովը նշում է, որ խոսքն իբր մոտ 4000 «բռնագաղթածների» մասին է:

«Ղափանի դեպքերը» կազմակերպվել ու ներդրվել էին Ադրբեջանի պաշտոնյաների կողմից Սումգայիթից առաջ՝ մամուլի հրապարակումների, «ղափանցիների» անունից շինծու բողոք-հեռագրերի, կեղծ լուրերի տարածման միջոցով:

Հայերի՝ Սումգայիթում սեփական ջարդերի կազմակերպման անտրամաբանական դրույթի միակ փաստական հիմքը հանցագործություններին Էդուարդ Գրիգորյան անունով անձի ակտիվ

¹ Մոսեսովա Ի., Յովանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992, էջ 28-29:

² Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ.:

³ Թոմաս դե Վաալ, «Սև այգի. Հայաստանն ու Ադրբեջանը՝ խաղաղության և պատերազմի միջով», Երևան, 2007:

մասնակցությունն էր: ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի քննիչներից Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում քննությանն էր մասնակցում նաև Կիևի ռազմական օկրուգի հատուկ բաժնի ավագ քննիչ Վալերի Կիպորենկոն: Վերջինիս վկայությամբ՝ «զանգվածային անկարգություններից մոտ մեկ-երկու շաբաթ առաջ Սումգայիթ են ժամանել փախստականներով մի քանի ավտոբուսներ... Իրականում սրանք մարդիկ էին, ովքեր երևանում լավ եկամուտ չունեին և, օգտվելով ԼՂ-ի վատթարացող իրավիճակից, որոշեցին, ի հեճուկս հայերի, գալ հայրենիք և բնակարան ստանալ: Մենք օպերատիվ զեկույցներ ունեինք ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ից, որտեղ որևէ մեկին բռնաբարելու կամ երևանից վտարելու դեպք չի եղել: Սա զուտ քարոզական արշավ էր, որը հանգեցրեց նրան, որ ադրբեջանցիները, լսելով այս ամենը, չունենալով սեփական բնակարան և մշտական աշխատանք, հեշտությամբ ներգրավվեցին տարբեր խմբերի մեջ, որոնք գալիս էին Սումգայիթ, պարզում, թե որտեղ էին ապրում հայերը, թալանում այդ բնակարանները, տերերին նետում փողոց, սպանում: Երբ ես հասա Սումգայիթ, քաղաքն ամբողջությամբ ավերված էր...»: Որպես քննչական խմբի ղեկավար՝ Վալերի Կիպորենկոն ասել է. «Ես ինքս եմ հարցաքննել Գրիգորյանին և նրան մեղադրանք առաջադրել: Նա ունեցել է հայկական ազգանուն, բայց ազգությամբ նա նշված է եղել որպես ադրբեջանցի: Իրականությունն այսպիսին է. նա ծնվել է անգործունակ ընտանիքում, մայրը ադրբեջանցի է, մանկության տարիներին հայրը լքել է նրանց ու մեկնել անհայտ ուղղությամբ², ուստի ծայրահեղ բացասական վերաբերմունք է ունեցել հայերի նկատմամբ: Նա ուներ մի քանի համոզմունքներ, և թեև ուներ հայկական ազգանուն, բայց ծայրահեղ բացասաբար էր տրամադրված հայերի նկատմամբ: Նա ուներ մի քանի համոզմունքներ, և թեև ուներ հայկական ազգանուն, բայց ծայրահեղ բացասաբար էր տրամադրված հայերի նկատմամբ»: Քննիչի այս վկայությունից կարելի է եզրակացնել, որ Է. Գրիգորյանի հայկական ազգանուն ունենալն ադրբեջանցիներն օգտագործեցին՝ Սումգայիթի ջարդերի պատասխանատվությունը հետագայում հայերի վրա բարդելու նպատակով:

¹ Валерий Кипоренко: Беспорядки в Баку проходили под теми же лозунгами, что и в Сумгаите - 13 Января 2011 - Аналитика - новости Украины.

² Կա վարկած, որ Է. Գրիգորյանի մայրը եղել է ազգությամբ ռուս, իսկ հայրը մահացած է եղել վաղուց:

Վ. Կիպորենկոն ինքն է փաստել, որ ջարդերը կազմակերպված էին և հիմնված ազգային պատկանելության հիմքի վրա: «Սումգայիթի անկարգությունների ժամանակ ոչ մի ադրբեջանցի չի տուժել, ոչ մի հայ նրանց չի սպանել: Հայ ժողովուրդը պատրաստ չէր դիմադրության», – նշել է քննիչը¹:

Ադրբեջանցիների կողմից Սումգայիթում հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ իրականացված գործողությունները Վ. Կիպորենկոն բնութագրել է որպես ցեղասպանություն. «Այո՛, Սումգայիթում դա հենց ցեղասպանություն էր: Քարոզվող կարգախոսները մեկն էին՝ «Սպանի՛ր հայերին», «Նրանք խլել են մեր լավագույն բնակարանները», «Նրանք երկրորդական ժողովուրդ են», և «Սումգայիթում չպետք է մնա ոչ մի հայ»:

Սումգայիթում ջարդերի հիմքով ձերբակալվել են 84 անձինք (82 ադրբեջանցի, 1 հայ և 1 ռուս)²: 1988 թվականի փետրվարին և ավելի ուշ Կրեմլի նախաձեռնած և իրականացրած հարցի վերաբերյալ հետաքննությունը ցույց է տվել, որ 1987–1988 թվականներին Կապանում տեղի ադրբեջանցիների նկատմամբ հալածանքներ չեն եղել: Փաստորեն՝ հայերի ջարդի սցենարը պատրաստ էր, և հենց սումգայիթյան առաջին հանրահավաքում՝ 1988 թվականի փետրվարի 26–ին, բեմադրվում է իբր «Հայաստանում՝ Ղափանում, հայերի կողմից կտրված գլուխների, բռնաբարված և առևանգված հարյուրավոր ադրբեջանուհիների» և ահասարսուռ այլ թեմաներով ներկայացումը: Փետրվարի 26–ին Սումգայիթի գլխավոր հրապարակում Ադրբեջանական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Հասան Սեիդովը հանդես է գալիս³ «Կորչեն հայերը Սումգայիթից», «Մա՛հ հայերին», «Հայերը մեր հավատի թշնամիներն են ու առաջընթացի խանգարիչները, կոտորեցե՛ք նրանց» կոչերով: Փետրվարի 27–ին սկսվում է հայերի սպանող Սումգայիթում: Թմրանյութերի և ալկոհոլային խմիչքների ազդեցության տակ գտնվող ամբոխը, որին հրահրում էին քաղաքային իշխանությունների

¹ Валерий Кипоренко: *Беспорядки в Баку проходили под теми же лозунгами, что и в Сумгаите - 13 Января 2011 - Аналитика - новости Украины.*

² Շարաֆյան Ն., Սումգայիթի հայերի զանգվածային ջարդերի հետևանքները և մեղավորների դատապարտումը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2022, թիվ 1, էջ 30-41:

³ Кривописков В.В., Мятажный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР. Издание второе, дополненное, Москва, 2007, с. 185-200.

ներկայացուցիչները, հայերին սպանում էր բնակարաններում, տան-
ջամահ անում փողոցներում ու հրապարակներում, ողջ-ողջ այրում:
Նախօրոք կազմվել էին հայերի բնակարանների ցուցակները, ան-
ջատվել հեռախոսները: Փետրվարի 26–29–ը քաղաքի միլիցիան չի
գործել, ճանապարհներն ու երկաթուղին գտնվել են զինված բանդա-
ների հսկողության տակ: Վկաները հետագայում պատմում են բազմա-
թիվ դեպքեր, երբ հայ երեխաներին ու ծերերին, կանանց ու տղամարդ-
կանց անխնա սպանել են, ապա դիակների վրա բենզին լցրել ու այրել:
Խմբերով հարձակվել են միայնակ աղջիկների, կանանց, նույնիսկ հղի-
ների վրա, բռնաբարել, ապա ենթարկել խոշտանգումների:

Սումգայիթյան իրադարձությունների ականատես վկաների հար-
ցաքննությունների նյութերի հիման վրա, որն իրականացվել է ՀԽՍՀ
դատախազության քննչական խմբի կողմից ԽՍՀՄ դատախազու-
թյան հանձնարարությամբ, ՀԽՍՀ դատախազության կողմից հատուկ
ստեղծված քննչական խումբը՝ բաղկացած 12 օպերատիվ աշխատա-
կիցներից, 1988 թվականի մարտի 17–ից 29–ը հարցաքննել է 281 վկա՝
Սումգայիթ քաղաքի 2925 բնակիչներից, որոնք տեղափոխվել են Հա-
յաստան և տեղակայվել ՀԽՍՀ-ի տարբեր շրջաններ¹:

Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր դատախազությունը
հրապարակել է 1980–ական թվականների վերջին Խորհրդային
Ադրբեջանում բնակվող հայերի նկատմամբ բարբարոսության և
զանգվածային բռնության փաստերի վերաբերյալ Հայաստանի դա-
տախազության արխիվում պահպանված քննված քրեական գործերի
նյութերը²: Ըստ այդ նյութերի՝ վկաների ցուցմունքների համաձայն, սկ-
սած փետրվարի 27–ից, Սումգայիթում սկսվել են զանգվածային ան-
կարգություններ, ջարդեր և թալան՝ ուղղված հայերի բնակարանների,
հիմնարկների դեմ, որտեղ ապրել և աշխատել են հայեր: Ցուցարարնե-
րի բազմությունը, բաժանվելով խմբերի, շրջել է տներով, ճշտել հայերի

¹ Հայաստանի Հանրապետության Դատախազություն, Տեղեկանքներ՝ ՀԽՍՀ դա-
տախազության քննչական խմբի կողմից անցկացված Սումգայիթի դեպքերի
ականատեսների հարցաքննության նյութերի ակնարկային տեղեկանք, Գաղտնի/
/հանրայնացված/ 08.04.1988 թ., [https://www.prosecutor.am/storage/pages/
pg_66_8994549712.pdf](https://www.prosecutor.am/storage/pages/pg_66_8994549712.pdf):

² Հայաստանի Հանրապետության Դատախազություն, Ադրբեջանում հայերի
նկատմամբ իրականացված վայրագությունների դեպքերի առթիվ քննված գործի
նյութերը, 2010 թ., <https://www.prosecutor.am/page/66>:

հասցեները, կոտրել դռները, ներխուժել է բնակարաններ, իրականացրել ջարդեր, ծեծել և սպանել բնակիչներին, բռնաբարել կանանց (հիմնականում խմբակային ձևով) և նվաստացրել՝ մերկացնելով անցկացրել փողոցներով:

Նույն վկաները նշել են, որ անկարգություններ իրականացնող խմբերի գործողություններում նկատվել է որոշակի կազմակերպվածություն: Նրանց ձեռքին եղել են քարեր, փայտեր, մետաղական ձողեր, դյուրավառ հեղուկներով տարաներ և այլ առարկաներ: Քաղաքային տրանսպորտի երթևեկությունը կանգնեցվել է, տրանսպորտում որոնվել են հայեր: Ցուցարարների ձեռքին եղել են դրոշներ, պաստառներ՝ հայերի վտարման և ոչնչացման կոչերով: Որոշների մոտ եղել են բարձրախոսներ: Ցուցմունքներում նշված է, որ զանգվածային անկարգությունների և վայրագությունների օրերին քաղաքի որոշ բնակիչների, մասնավորապես՝ հայերի հեռախոսները անջատված են եղել, մինչդեռ նույն շենքում ապրող ադրբեջանցիների հեռախոսներն աշխատել են: Հայերին տարբերել են որոշ բառերի արտասանությամբ, նրանց նույնականացրել են՝ ստուգելով անցորդների փաստաթղթերը փողոցներում, հետևել և ստուգել են ավիատոմսերի վաճառքի կետերում՝ պարզելու, թե ովքեր են գնել տոմսեր դեպի Հայաստան և այլն:

71 վկաների ցուցմունքներում արձանագրվել են բազմաթիվ բռնաբարությունների, կանանց մերկացման, նրանց այդ վիճակում փողոց դուրս բերելու և այլ նվաստացումների դեպքեր: Հարցաքննված վկաները նշել են, որ բազմաթիվ դեպքերում տեղի են ունեցել խմբակային բռնաբարություններ՝ զոհերի հարազատների և մտերիմների ներկայությամբ: Նշվել են նաև անչափահաս աղջիկների և տարեց կանանց բռնաբարության, մերկացման, ծեծի, կրծքագեղձերը կտրելու և զոհերին այրելու դեպքեր: Բազմաթիվ բռնաբարություններ ուղեկցվել են զոհերի սպանությամբ: Նկարագրվել է նաև երկու դեպք, երբ հայ կանայք, փորձելով խուսափել բռնաբարությունից և նվաստացումից, իրենց նետել են պատուհաններից և պատշգամբներից¹:

¹ Հայաստանի Հանրապետության Դատախազություն, Տեղեկանքներ՝ ՀԽՍՀ դատախազության քննչական խմբի կողմից անցկացված Սումգայիթի դեպքերի ականատեսների հարցաքննության նյութերի ակնարկային տեղեկանք, Գաղտնի /հանրայնացված/ 08.04.1988 թ., https://www.prosecutor.am/storage/pages/pg_66_8994549712.pdf:

Ըստ վկաններից մեկի ցուցմունքի՝ «շաբաթ երեկոյան, այսինքն՝ 1988 թվականի փետրվարի 27-ին՝ մոտավորապես 21.30-ին, մենք ճիշեր և սուլոցներ լսեցինք «Սպուտնիկ» խանութի կողմից: Մոտենալով պատուհանին՝ տեսանք հսկայական բազմություն... Ցուցարարների միջին տարիքը 16-ից 35 տարեկան և բարձր: Նրանց թվում կային նաև երիտասարդ աղջիկներ...»²: Նույն վկան նշել է, որ աղբբեջանցիներին զգուշացված է եղել գիշերը բնակարանի լույսերը չվառել, ինչից պարզ է դարձել, թե որտեղ են ապրել հայերը:

Աղբբեջանցիների դաժանությունների մասշտաբն ու բնույթը վկայում են, որ դրանք ոչ թե պատահական անկարգություններ են եղել, այլ՝ հայ բնակչության դեմ համակարգված և ուղղորդված գործողություններ: «...Կուսակցության կոմիտեի շենքի մուտքի մոտ ես ականատես եղա, թե ինչպես զինվորների ուղեկցությամբ իմ կողքով անցկացրին մի աղջկա՝ անգիտակից վիճակում, կտրած ականջներով»,– իր ցուցմունքում նշում է մեկ այլ վկա³:

Ըստ բազմաթիվ վկանների՝ Սումգայիթի փողոցներում խորհրդային բանակի զինվորներն անտարբեր դիտում էին սպանողը: Երբ նրանց հարցրել են, թե ինչու չեն միջամտում, չեն կասեցնում ջարդերը, հրամանատարները լոկ ուսերն են թոթվել. «Կարգադրություն չկա»: Խորհրդային բանակի ստորաբաժանումներն «ուշացան» ճիշտ այնքան, որքան անհրաժեշտ էր հայերի նկատմամբ ծայր առած վանդալիզմն ավարտելու համար: Որպեսզի Սումգայիթից ուշադրությունը շեղվի, այդ նույն օրերին հայերի ջարդեր են կազմակերպվում նաև Աղդամում, Շամխորում և հայաշատ այլ բնակավայրերում:

Միայն երեքօրյա ջարդերից հետո՝ փետրվարի 29-ի գիշերը, խորհրդային զորքերը՝ Կրակի գլխավորությամբ մտան Սումգայիթ. վերջիններս, սակայն, իրավունք չունեին մարտական փամփուշտներ

¹ 1938 թվականին ծնված վկա Սևյան Գրիգորի Սարկիսովիչ. 1955 թվականից մշտապես բնակվել են Սումգայիթում:

² Հայաստանի Հանրապետության Դատախազություն, Զրեական գործերի նյութեր՝ «3-րդ միկրոշրջանում սպանում էին մի կնոջ և մանկահասակ երեխաների», https://www.prosecutor.am/storage/pages/pg_66_8994711408.pdf:

³ Հայաստանի Հանրապետության Դատախազություն, Զրեական գործերի նյութեր՝ «Ես ականատես եղա, թե ինչպես զինվորների ուղեկցությամբ իմ կողքով տարան ուշագնաց մի աղջկա՝ ականջները կտրած», վկա՝ Խաչատրյան Սվետլանա Յուրիի՝ ծնված 1920 թվականին: https://www.prosecutor.am/storage/pages/pg_66_8994740241.pdf:

կիրառել: Մեծ դժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել վայրագություններն ու քաղաքից դուրս հանել ողջ մնացած հայերին:

Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ Սումգայիթում տանջամահ էին արվել¹ 32 մարդ, խոշտանգվել ու ծանր վիրավորվել ավելի քան 200, այլ տվյալներով՝ 400 հոգի: Շուրջ 200 բնակարան ենթարկվել է հարձակման ու կողոպուտի, ավերվել է մշակութային և ցանկալի նշանակության ավելի քան 50 շինություն, վնասվել ավելի քան 100 միավոր ավտոտրանսպորտային միջոց: Սակայն այս տվյալներն իրականությանը չեն համապատասխանում: Առկա են այլ հիմնավոր փաստեր, որ Սումգայիթում 3 օրվա ընթացքում սպանվել է ավելի քան 110 հայ²: Նրանց հիմնական մասին սպանել են խոշտանգումներից հետո՝ ողջակիզելով:

1988 թվականի գարնանը Հայկոմկուսի կենտրոնում ստացված մի փաստաթղթում նշվում է, որ Սումգայիթում սպանվել են ոչ թե 32 հայեր, այլ՝ ավելի քան 400, և խեղվել ու տուժել են մոտ 1000 հոգի: Հետքերը թաքցնելու համար դիակները տարվել են Բաքու, այլ քաղաքներ կամ էլ՝ նետվել ծովը:

Եզրակացություն

Սումգայիթում տեղի ունեցածին չի տրվել քաղաքական գնահատական: ԽՍՀՄ մի քանի քաղաքներում տեղի են ունեցել առանձին դատավարություններ: Զարդարարներից պատասխանատվության է ենթարկվել միայն 94 մարդ, որոնցից մեկն է մահապատժի ենթարկվել: Իսկ ջարդերի իրական կազմակերպիչը՝ Ադրբեջանի ղեկավարությունը, մնացել է անպատիժ: Սումգայիթի ջարդերը ԽՍՀՄ կենտրոնական ղեկավարության կողմից որակվել են որպես «խուլիգանական արարքներ» և ոչ միանշանակ են դատապարտվել: Դա հանգեցրեց հայերի ջարդերի շարունակությանն ադրբեջանական այլ քաղաքներում, մասնավորապես՝ կոտորածներ տեղի ունեցան 1988 թվականի նոյեմբերին Կիրովաբադում (Գանձակ) և 1990 թվականի հունվարին՝ Բաքվում:

Այսպիսով՝ ՄԱԿ-ի 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին»

¹ www.sumgait.info/sumgait/sumgayit-list-victims.htm

² Улубабян Г. и другие, Сымгаит...Геноцид...Гласность?, Ереван, 1990, с. 55.

կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի¹ դրույթների և պատմական տվյալների համադրումից բխում է, որ 1988 թվականի փետրվարին Սումգայիթում տեղի ունեցած հանցագործություններն իրենց օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կողմերով համապատասխանում են ցեղասպանության հանցակազմի տարրերին: Ցավոք, ադրբեջանական բարբարոսների վայրագություններն ու ձեռագիրն այս տարիների ընթացքում չեն փոխվել: Սումգայիթում, Կիրովաբադում, Բաքվում հայերի նկատմամբ իրականացված գազանությունները՝ հայերին գլխատել, անդամահատել, դիակներն այրել, կանանց բռնաբարել, ականջները կտրել, մասնատել և այլն, նույնությամբ կրկնվել են² «Յաշմա», «Կոմանդո» ադրբեջանաթուրքական հատուկ նշանակության ջոկատների կողմից 2016 թվականի Քառօրյա, 2020 թվականի Արցախյան 44-օրյա պատերազմների, Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխան տարածքի նկատմամբ 2022 թվականի սեպտեմբերյան ագրեսիայի, 2023 թվականի սեպտեմբերին Արցախի ամբողջական հայաթափման ընթացքում:

STELLA VARDANYAN

*“Geghard” Scientific Analytical Foundation,
Email: stella118228v@gmail.com*

SUMGAIT 1988: AN UNPUNISHED CRIME

Keywords: *Perestroika policy, Artsakh liberation movement, Kapan incidents, Sumgait, Sumgait massacre.*

No political assessment has been given to the events that took place in Sumgait. Separate trials were held in several cities of the USSR. Only 94 perpetrators were held accountable, one of whom was sentenced to

¹ ԿՈՆՎԵՆՑԻԱ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՆԽԱՐԳԵԼԵԼՈՒ ԵՎ ՊԱՏԺԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ: www.arlis.am/hy/acts/75835

² [The-ongoing-Armenophobic-state-policy-of-Azerbaijan_compressed-4.pdf](http://tatoyanfoundation.org/wp-content/uploads/2023/06/The-ongoing-Armenophobic-state-policy-of-Azerbaijan_compressed-4.pdf)
tatoyanfoundation.org/wp-content/uploads/2023/06/The-ongoing-Armenophobic-state-policy-of-Azerbaijan_compressed-4.pdf

death. However, the real organizers of the massacres – the Azerbaijani leadership – remained unpunished. The Sumgait massacres were classified by the central leadership of the USSR as “acts of hooliganism” and were condemned ambiguously. This led to the continuation of massacres of Armenians in other Azerbaijani cities, in particular, pogroms took place in Kirovabad (Ganja) in November 1988 and in Baku in January 1990.

Thus, based on the comparison of the provisions of Article 2 of the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of December 9, 1948, and historical facts, it follows that the crimes committed in Sumgait in February 1988, by their objective and subjective elements, correspond to the components of the crime of genocide.

Unfortunately, the barbarity and the methods of the Azerbaijani perpetrators have not changed over the years. The atrocities committed against Armenians in Sumgait, Kirovabad, and Baku beheadings, mutilations, burning of bodies, rapes of women, cutting of ears, dismemberments, and other acts were repeated by the Azerbaijani–Turkish special units “Yashma” and “Commando” during the Four–Day War of 2016, the 44–Day Artsakh War of 2020, the September 2022 aggression against the sovereign territory of the Republic of Armenia, and the complete ethnic cleansing of Artsakh in September 2023.